

Inledning

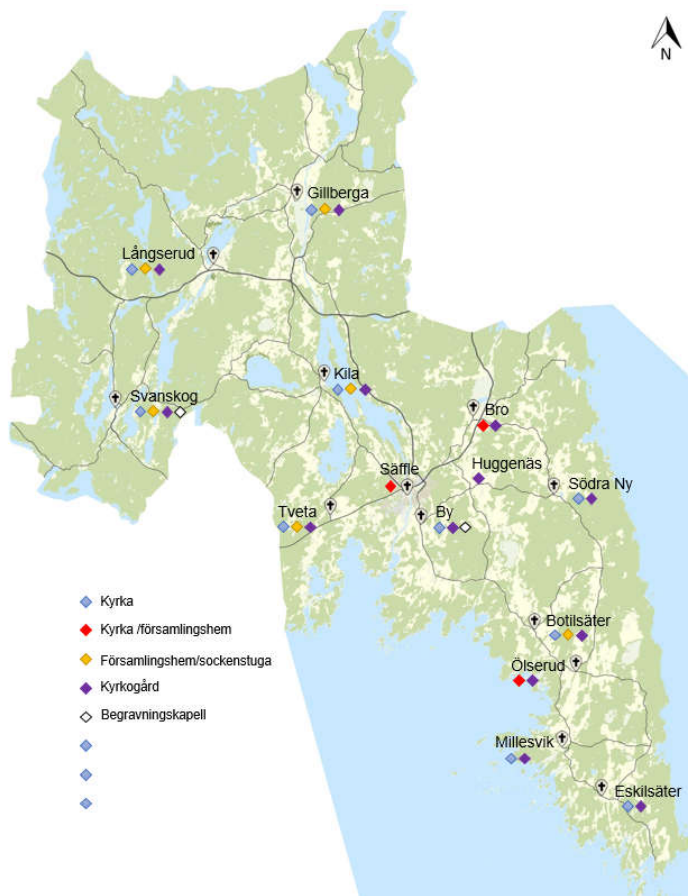
En kyrkogård kan på många sätt ses som ett lokalt arkiv och en källa till kunskap om människor som levt i en bygd. Deras livsvillkor, samhällets utveckling och olika ideal speglas i allt från begravningsskick till inskriptioner på enskilda gravstenar. Utifrån detta kan kyrkogårdsbesökaren få en upplevelse som väcker tankar och funderingar. Kyrkogården är en ovärderlig kulturmiljö men samtidigt en plats som aktivt brukas och förnyas. Hur ska bevarandet och brukandet kunna gå hand i hand? Begravningsplatsen ska enligt Kulturmiljölagen "vårdas och underhållas så att dess kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas".

Tidigare ställdes kyrkogårdsförvaltarna ofta inför ekonomiska nedskärningar och rationaliseringar. Begravningsverksamheten och dess utveckling är idag mer jämställd över landet då gemensam begravningsavgift införts. Utan att ha genomfört en kulturhistorisk inventering av kyrkogården kan det vara svårt att fatta beslut om vad som är viktigt att bevara och om vilka förändringar som kan ske utan att kulturmiljön påverkas negativt. Därför inventerades kyrkogårdarna i Säffle pastorat under 2011–2012.

Arbetet resulterade i en bevarandeplan för varje kyrkogård samt i att de gravanordningar med högst kulturhistoriskt värde pekades ut. En bevarandeplan ska uppdateras vart tionde år och därför har en uppdatering skett 2024–2025

Säffle pastorat består av de nio församlingarna Säffle, Tveta, Södra Värmlandsnäs, Gillberga, Kila, Svanskog, Långserud, Bro och Ny-Huggenäs. Pastoratet sammanfaller med Säffle kommuns gränser. Här finns 13 kyrkor och 14 kyrkogårdar.

Det ursprungliga inventeringsarbetet och upprättandet av bevarandeplanerna har utförts av Karin Myhrberg, då Säffle pastorat. Projektet var ett av de första i Karlstad stift och i samband med arbetet utformade antikvarie Maud Forsberg, Antikvarietjänst, en mall för att använda i kommande kyrkogårdsinventeringar. Syftet med mallen var att underlätta arbetet och att få fram inventeringar och bevarandeplaner som är utformade på liknande sätt. Idag har de flesta kyrkogårdarna i Karlstads stift bevarandeplaner upprättade efter samma mall

I det ursprungliga arbetet med bevarandeplanerna gjordes urvalet av kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar i samarbete med en referensgrupp. Gruppen bestod av Karin Myhrberg, Maud Forsberg, Maria Eld, då stiftsingenjör vid Karlstads stift, Per Johansson, begravningsombud och Peter Olausson, universitetslektor i historia. Den nu utförda uppdateringen har utförts av Maud Forsberg och Lilian Johansson, Säffle pastorat.

Vid arbetet med den ursprungliga planen inventerades kyrkogårdarna som helhet och ett urval av gravvårdarna inventerades. För registreringen användes Svenska kyrkans arbetsgivarorganisations blanketter för kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar och gravplatser. Beträffande historik gjordes arkiv- och litteraturstudier. Bland annat studerades kyrkogårdsförvaltningens arkiv, Värmlands Museums topografiska arkiv där Helge Kjellins och Samuel Kaldéns samlingar finns, samt Iwan Schymans artikelsamling på Säffle bibliotek. Även historiska kartor från Lantmäteriet studerades.

Uppdateringen har inneburit att fler gravvårdar pekats ut som mycket värdefulla. Samtidigt har förändringar på kyrkogården registrerats. I den uppdaterade planen har även vikten av det gröna kulturarvet betonats. En asterisk (*) efter gravnumret betyder att graven är återlämnad.

De uppdaterade bevarandeplanerna antogs av kyrkofullmäktige XXXX

Lagstiftning

Kulturmiljölagen 4 kap behandlar tillståndsfrågor avseende åtgärder och förändringar på kyrkobyggnadens exteriör, interiör, kyrkotomt, begravningsplats och inventarier. Enligt Kulturmiljölagen (bilaga 1) ska Länsstyrelsen kontaktas rörande frågor kring förändringar på kyrkogården.

Begravningslagen rör frågor om begravningsverksamhet, begravningsplatser, gravrätt och gravanordningar. Vid frågor rörande detta, kontakta Kyrkogårdsförvaltningen.

Miljöbalkens 7 kap 5 § ger ett generellt skydd för alléer utanför kyrkogården. Vid frågor om tillstånd för förändringar, restaurering eller återskapande ska kontakt tas med handläggare på Naturvårdsenheten, Länsstyrelsen.

Plan- och bygglagen innehåller bestämmelser om planläggning av mark och vatten. Bygglövsfrågor gällande byggnader, installationer och utvidgning av kyrkogårdar handläggs av Säffle kommun.

Kyrkogårdar och gravvårdar – en historisk översikt

Nedanstående beskrivning av kyrkogårdarnas utveckling har med författarens tillstånd hämtats ur boken Kyrkan mitt i byn av Annalena Nordström:

I alla tider och inom alla kulturer har människor på något sätt tagit hand om sina döda. Enligt kristen tro besegrade Jesus döden och likt honom ska alla troende också uppstå ifrån de döda. De första kristna övertog semiternas gravskick att begrava sina döda på speciellt avsatta platser.

Jordbegravning har därefter ända in i modern tid varit det kristna begravningssättet och de döda begravdes i öst-västlig riktning för att på uppståndelsens dag kunna möta Kristus ansikte mot ansikte.

Redan under medeltiden användes området närmast kyrkan som begravningsplats. Det kringgärdades av en mur för att markera gränsen för den vigda jorden. Muren som till en början var av träbalkar, kallades i äldre tid för bogårdsmur och senare kyrkogårdsmur.

Högt gräs var vanligt på kyrkogårdar.
Millesviks kyrkogård, okänt årtal.
Fotograf: Anders Roland

Kyrkogården var indelad i kvarter där varje hemman hade sin anvisade plats. Ytan var öppen, gräsbevuxen och betades av kreatur. Gravarna var oregelbundet placerade och gränsen dem emellan omarkerad. Enligt en seglivad föreställning skulle inte norrsidan om kyrkobyggnaden ha använts som begravningsplats under medeltiden då man trodde att onda makter vistades i norr. Andra forskningsrön visar dock att kvinnorna under tidig medeltid i många fall begravdes på kyrkans norrsida, Mariasidan, medan männen oftast begravdes på sydsidan.

Senare förvisades självspillingar, d.v.s. de som tagit sitt eget liv, och avrättade personer till den norra delen av

kyrkogården. De mest eftertraktade gravplatserna låg närmast koret och söder om kyrkan, helst direkt intill kyrkväggen. På så sätt delades kyrkogården in i områden som skilde de besuttna från de egendomslösa.

Under senmedeltiden kunde personer ur de högre samhällsskikten också få sina gravplatser inne i kyrkorna. Kyrkorummen blev härigenom hälsovådliga att vistas i men först med 1783, 1805 och 1815 års kungliga förordningar fick de hygieniska aspekterna genomslag och begravningsskicket förbjöds.

För att komma till rätta med de äldre överfyllda och ohälsosamma kyrkogårdarna beslutade riksdagen år 1815 att begravningsplatserna av hygieniska skäl skulle anläggas på avstånd från kyrka och bebyggelse.

Härigenom uppstod den separering mellan kyrkogård och griftegård som särskilt präglar större samhällen och städer. Kungl. Maj:t anbefalldes också att begravningsplatserna skulle inhägnas och planteras med buskar, träd och häckar. Dessa ansågs inte bara ha en estetisk funktion utan att det också renade luften. Nya planritningar på kyrkogårdar skulle vidare godkännas av Överintendentämbetet.

Kyrkogårdsidealet kom till en början att präglas av symmetriska grusgångssystem likt stadsplaneringens rutnätsplan, regelbundna kvarter, markerade gravplatser med

På By kyrkogård fanns häckar runt många gravvårdar i kvarteren närmast kyrkan. Idag finns häckarna inte kvar. Årtal och fotograf okänt

stensocklar eller påkostade gjutjärnsstaket, alléer och tuktade planteringar.

Under 1800-talets senare del kom den engelska fria och naturliga parkstilen att påverka utformningen av många kyrkogårdar med mjukt formade kvarter och slingrade gångar.

Under medeltiden var träkors den vanligaste markeringen på gravarna. Tidigt började dock de mer välbeställda att förse sina gravar med liggande hällar, däribland så kallade liljestenar, och ibland resta stenar eller sarkofager.

Under 1600-talet ersattes de liggande hällarna av resta stenar vilket gav kyrkogårdarna en helt ny karaktär. Samtidigt blev gjutna järnkors allt vanligare. I Värmlands och Dalslands bruksbygder fick flerarmade smideskors med rik utformning stort genomslag.

Ni köper Grafvårdar

bäst o. billigast direkt fr. Steiners stenhuggeri som förfogar öfver de bästa svarta granitbergen. Steiners prisbelönta fabrikat och 28 års fackkunskap garanterar ett fint fackmässigt arbete till erkänt billiga priser. Begär den stora grafvårdskatalogen och öfvertyga Eder att ingen kan erbjuda grafvårdar billigare än

Edvard Steiners stenhuggeri och mek. sliperi, Kristinehamn.

1894

Under 1800-talets andra hälft började större stenhuggerier att i tryckta kataloger lansera höga iögonfallande granitstenar som på beställarnas önskemål kunde förse med ornament och förgylld text som förutom den dödes namn och levnadsdatum också angav yrke och gårdsnamn eller hemort. Den stora allmänheten fortsatte dock att använda enkla träkors eller mer anspråkslösa stenar.

Under funktionalismen på 1930-talet förändrades idealet mot mer enhetliga och lättskötta kyrkogårdar med anspråkslöst utformade granitstenar stående i raka rader på obrutna häckinramade gräsytor. Förändringen mot enkelhet och likformighet speglade samhällsförändringen i stort som präglades av ett större jämställdhetsideal. Stränga bestämmelser om mått och utformning samt massproduktion av stenar medförde under kommande årtionden att gravvårdarnas äldre variationsrikedom försvann. Från 1990 ges utformning och storlek av gravvårdarna åter större frihet. Under senare tid har antalet urngravar ökat. Många väljer också att få askan anonymt nedgrävd i minneslunder. Dessa nya begravningsskick kan höra samman både med att antalet kremationer har ökat, men också med ett förändrat synsätt på döden.

Ett nytt gravskick som alltmer efterfrågas är askgravlunden. Begravning i askgravlund innebär att askan eller urnan sätts ner i ett område utan gravrätt. Anhöriga tillåts vara med vid gravsättningen och den gravsattes namn, födelse- och dödsår graveras på en platta som sätts upp vid en gemensam smyckningsplats. En askgravlund är med andra ord en utveckling av minneslund.

Gravvårdsutveckling på kyrkogårdarna i Sjöföle pastorat

Stenkors, 1600-tal.

Gravhällar 1600–1800-tal.

Smideskors förekom från 1600-talet till 1800-talet.

Gravsten från 1820-tal.

Gjutjärnsgravvårdar 1850– tidigt 1900-tal.

Gravstensmodell med blandade material, runt förra sekelskiftet.

Gravstenar i diabas i olika former ca 1850–1930

Bautasten 1900–1920.

Träkors var länge mycket vanliga.

Små namnplattor, vanliga i allmänna kvarter under första halvan av 1900-talet.

Liten bred och låg sten 1930– framåt

Breda, låga gravstenar dominerade under 1900-talets mitt. Naturstenar och gravvårdar med dekor eller form av ett hjärta är exempel på gravvårdar som blev vanliga under 2000-talets första år.

Kulturhistoriskt värde

Det kulturhistoriska värdet är inte statiskt och vad som anses vara kulturhistoriskt värdefullt varierar med tiden. Det som i sin samtid anses vara fult eller ointressant kan senare upphöjas till kulturarv. Kulturhistoriskt värde består av flera samverkande delvärden, vilka finns beskrivna i boken *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*, Axel Unnerbäck, och som kortfattat beskrivs nedan:

Kyrkogårdar och gravvårdar kan ge information om samhällets historia, både på lokal, regional och nationell nivå. De har då ett **samhällshistoriskt** och/eller **lokalhistoriskt värde**. Till exempel kan inskriptioner på gravvårdar berätta vilka näringar som varit vanligt förekommande under olika tider, om specifika händelser eller om byar och gårdar som inte längre finns kvar.

Socialhistoriskt värde gränsar ofta till samhällshistoriskt värde, men med fokus på människan i samhället. På kyrkogårdar speglas det sociala livet tydligt, då människor tidigare ofta begravdes på olika delar av kyrkogården beroende på klass och ekonomiska möjligheter att köpa gravplats. Genom inskriptioner kan också män, kvinnor och barns status i samhället under olika perioder avläsas. **Personhistoriskt värde** kan tillskrivas gravvårdar över kända och intressanta personer.

Miljöskapande värde kan tillskrivas gravvårdar som i sig inte har högt kulturhistoriskt värde, men som genom sin placering eller som del i en grupp är viktiga för helhetsmiljön på kyrkogården. Även vegetation, murar, byggnader och andra inslag på en kyrkogård kan ha miljöskapande värde. Gravvårdar som är konstnärligt gestaltade kan tillskrivas **konstnärligt värde**.

Inskriptioner berättar mycket om bygden och människorna som levt där liksom samhällets utveckling i stort. Vad som står skrivet på en gravvård är ofta typiskt för den tid då den tillkom.

På gravvårdar från 1600–1800-talet och genom nästan hela 1900-talet finns många antika och kristna symboler. Idag har dessa symboler till stor del ersatts av dekorer och symboler med konstnärligt värde eller personliga förtecken.

I övrigt bör gravvårdar som är tillkomna före mitten av 1800-talet bevaras, eftersom de är hantverksprodukter från tiden före den industriella serietillverkningen av gravvårdar, och eftersom få såpass gamla gravvårdar finns bevarade. Även gravvårdar tillkomna från mitten av 1800-talet till 1930-talet som kan vara hantverksprodukter är väl värda att bevara.

Gravvårdar kan vara bevarandevärda på grund av materialet som de är utförda i. Alla gravvårdar eller detaljer i **gjutjärn** bör bevaras, eftersom de berättar om en unik konstruktionsperiod och många gjutjärnsdetaljer redan har försvunnit. Likaså bör gravvårdar i **smidesjärn** bevaras. Träkors var länge vanligt förekommande på gravar. Få av dessa finns kvar på kyrkogårdarna på grund av materialets förgänglighet. Gravvårdar i lokala material eller hantverk bör bevaras.

Tidstypiska gravvårdar kan även pekas ut som kulturhistoriskt värdefulla. Syftet är då att visa på variationen i stil och ideal under olika tider. Dessa gravvårdar visar också tydligt på olika tidsskikt på kyrkogården. På en utvidgning från 1940-talet kan det vara viktigt att bevara gravvårdar från den perioden, medan det i ett kvarter med många gravvårdar från förra sekelskiftet är viktigt att bevara just dessa.

Urval av gravvårdar

Urvalet av gravvårdar som ska bevaras har baserats på ovan nämnda kulturhistoriska värden, riktlinjer i Centrala Gravvårdskommitténs *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar* och diskussioner i referensgruppen. I urvalet har det funnits en strävan efter att olika sociala gruppers gravvårdar ska bevaras och efter ett genusperspektiv. Eftersom inventeringar har skett på 13 kyrkogårdar är urvalet av gravvårdar på olika kyrkogårdar också tänkt att komplettera varandra.

De kulturhistoriskt värdefulla gravvårdarna delas in i kategorierna "mycket värdefull" och "värdefull", enligt Centrala Gravvårdskommitténs *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*. De gravvårdar som klassas som mycket värdefulla ska bevaras när gravrätten återlämnas. De ska inte återanvändas och så långt som möjligt bevaras på ursprunglig plats. De värdefulla gravvårdarna bör bevaras. Förändringar av värdefulla gravvårdar och återupplåtelse av gravplatsen kan ske, så länge det kulturhistoriska värdet inte minskar. Många av de värdefulla gravvårdarna ingår i ett sammanhang som ger dem miljöskapande värde och gör dem viktiga för kyrkogårdens eller ett kvarters karaktär.

Det gröna kulturarvet

Att gå omkring på en kyrkogård kan vara en i det närmaste meditativ upplevelse och till den bidrar inte minst grönskan. De välskötta kyrkogårdarna med trädkrans, häcksystem och miljöskapande solitära träd har dock bara en 200-årig historia. Fram till 1800-talets början stod gravvårdarna oftast i vad som kan liknas vid vildvuxna ängar.

Den utformning och vegetation som kyrkogårdarna fick på 1800-talet, och vars ideal till stora delar lever kvar än idag, är resultatet av en lång utveckling och beroende av många faktorer. En handlar om hygieniska aspekter. Redan vid 1700-talets mitt hade utländska läkare och hygieniker börjat plädера för att kyrkogårdarna skulle flytta ut från städerna men också för att träd skulle planteras. Så småningom förstod man förstås att träden inte kunde motverka sjukdomars uppkomst och spridning men från 1800-talet och framåt planterades trädkransar och alléer på kyrkogårdarna. De vanligaste trädslagen var alm, ask, lönn och lind. Särskilt på landsbygden var det också vanligt att blanda olika trädslag i samma allé eller trädkrans.

En annan viktig faktor gällande våra kyrkogårdars utformning handlar om 1800-talets park- och trädgårdsideal. Kyrkogårdarna och begravningsplatserna anlades utifrån ett strikt geometriskt mönster med kvarter, gångar och allér. Gravplatserna placerades i rader, och system av klippta häckar kunde användas för att skapa mindre rum.

Än idag är häckarna ett av de viktigaste vegetationselementen på kyrkogårdarna. De kan omge hela kyrkogården, fungera som rumsskapare runt kvarter eller som rygghäckar. Det kan även finnas häckomgärdade gravplatser eller så kallade häckben som skjuter ut från rygghäcken och fungerar som avskiljare mellan gravplatserna.

Gravplanteringarna är oftast mycket varierade. I Sverige har det funnits organiserad handel med plantskoleväxter i 200 år. Exempelvis började Experimentalfältets plantskola i Stockholm odla

och sälja plantskoleväxter på 1810-talet. Man kan dock utgå från att många av de plantor som användes förr grävdes upp i naturen eller exempelvis på den egna gården eller torpet. Att hämta plantorna lokalt ger en försäkran om att växterna tål lokala klimatförhållanden och både "vildväxande växter" och gamla "torpväxter" finns därför fortfarande kvar på många kyrkogårdar. På Säffle pastorats kyrkogårdar kan man se ormbunksväxter, blåsippor och liljekonvaljer mm vilka kan förutsättas ha hämtats från naturen, medan exempelvis funkia, akleja, och kärleksört kan räknas till gårds- eller torpväxter.

Det är kyrkogårdsförvaltningens mål att upprätthålla mångfalden av olika arter av blommor, buskar, häckar och träd. För varje kyrkogård finns därför en uppställning med de växter som kan räknas till det gröna kulturarvet och som bör bevaras.